
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΠΟΙΚΙΛΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ¹

17. Ἑρμιόνη, ἡ κόρη τῆς Ἑλένης

Στὸ Γ 173κ. ἡ Ἑλένη καταριέται τὸν ἑαυτό της, ποὺ γιὰ χατίρι τοῦ Πάρι ἀφῆκε τὸ σπίτι της στὴ Σπάρτη, τοὺς συγγενεῖς της

παῖδά τε τηλυγέτην καὶ ὀμηλικὴν ἑρατειήν.

Ἄν ζέραμε τὴ σημασία τοῦ ἐπιθ. τηλύγετος, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ βοηθηθοῦμε στὸ πρόβλημα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ. Τὸ κακὸ ὅμως εἶναι πὼς οὔτε ἡ ἐτυμολογία του εἶναι γνωστὴ οὔτε τὰ ἀρχαῖα Σχόλια μᾶς διαφωτίζουν σχετικά. Ἡ ἐξήγηση τοῦ τηλύγετος ποικίλλει σὲ κλίμακα πολὺ μεγάλη: ἀγαπημένος, ἢ χαϊδεμένος, ἢ μοναχοπαῖδι, ἢ στερνοπαῖδι, ἢ γεννημένος στὰ ξένα, ἢ σὲ προχωρημένη τῶν γονέων του ἡλικία, ἢ παιδὶ φτασμένο στὴν ἐφηβικὴ του ἡλικία. Εἶναι φανερὸ πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα πολὺ παλιὸ ἐπίθετο, ποὺ ἡ σημασία του εἶχε λησμονηθῆ², καὶ κάθε ποιητῆς — γιὰ τὸ ἀπαντοῦμε καὶ στὰ κλασικὰ καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια — τὸ χρησιμοποιοῦσε ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὸ ἐτυμολογοῦσε ἢ καὶ τοῦ ταίριαζε.

Μὲ τὴν Ἑρμιόνη ὑπάρχει ἔτσι κι ἄλλιῶς ἓνα ζήτημα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ δ τῆς Ὀδύσσειας ὁ Τηλέμαχος μὲ τὸ γιὸ τοῦ Νέστορα, τὸν Πεισί-στρατο, φτάνει στὴ Σπάρτη πάνω στὴν ὥρα ποὺ ὁ Μενέλαος πάντρευε

1. Ἴδὲς Ἑλληνικά 18 (1964) 191.

2. Πρῶτος ὁ Milman Parry, The Homeric Gloss, Transactions and Proceedings of the American Philol. Association 59 (1928) 235κ., παρατήρησε πὼς οἱ μόνες ὀμηρικὲς λέξεις ποὺ ἡ σημασία τους μένει σκοτεινὴ εἶναι ἄρισμένα κοσμητικὰ ἐπίθετα. Τὸ φαινόμενο βρίσκει εὐκόλα τὴν ἐρμηνεία του: Οἱ ἐπικοὶ δὲν μπορούσαν νὰ χρησιμοποιήσουν καμιὰν ἀπὸ τίς λέξεις ποὺ τοὺς ἦταν ἀναγκαῖες γιὰ τὸ νόημα (οὐσιαστικό, ρῆμα, κατηγορηματικὸ ἐπίθετο κλπ.), χωρὶς νὰ τὴν καταλαβαίνουν. Ἀντίθετα τὸ τυπικὸ κοσμητικὸ ἐπίθετο, παρμένο ἀπὸ πῶ καλιὰ ἔπη, καὶ ἀκατανόητο (ἢ παρεξηγημένο) ποὺ ἔμενε, μπορούσαν χωρὶς δισταγμοῦς νὰ τὸ βάλουν στὸ στίχο, μὰ καὶ ἡ παρουσία του δὲν ἐπηρέαζε καθόλου τὸ νόημα τῆς φράσης. Ἴδὲς ἀκόμα P. Chantraine, Rev. Ét. Gr. 45 (1932) 137 καὶ J. Kakridis, Homeric Researches (1949), 124 ὑπ. 37 (ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ νεοελληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια).

τά δύο του παιδιά: τὴν Ἑρμιόνη, ποὺ τὴν ἔστειλε ἵπποισι καὶ ἄρμασι στὴ Φθία, νὰ γίνῃ γυναίκα τοῦ Νεοπτόλεμου, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀχιλλέα, καθὼς τοῦ τὴν εἶχε τάξει ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ τρωικοῦ πολέμου (5κέ.), καὶ τὸν Μεγαπένθη, ποὺ τὸν εἶχε ἀποχτήσει ἀπὸ κάποια σκλάβα μετὰ τὴ φυγὴ τῆς Ἑλένης καὶ τὴν ἔδινε τὴν κόρη τοῦ Ἀλέκτορα (10κέ.). Στὸ τέλος (12κέ.) ὁ ποιητὴς προσθέτει:

*Ἑλένη δὲ θεοὶ γόνον οὐκέτ' ἔφαινον,
ἐπεὶ δὴ τὸ πρῶτον ἐγείνστο παῖδ' ἑρατεινὴν,
Ἑρμιόνην, ἣ εἶδος ἔχε χουσέης Ἀφροδίτης.*

Ἡ προσθήκη αὐτὴ δείχνει καθαρὰ πὼς ἡ Ἑλένη ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη δὲν ἀπόχτησε ἄλλο παιδί, οὔτε μὲ τὸν Πάρη οὔτε καὶ μὲ τὸν Μενέλαο, εἴτε πρὶν εἴτε μετὰ τὰ εἴκοσι χρόνια ποὺ ἔζησε μαζὶ μὲ τὸν ἑραστὴ τῆς. Διαφωτιστικὰ γιὰ τὴν αἰτία ποὺ κάνει τὴν Ἑλένη μονό-τεκνη, εἶναι τὰ ἀρχαῖα Σχόλια στὸ δ 11: *Διὰ τί δὲ Ἑλένη μόνην τὴν Ἑρμιόνην ἔτεκε; Διότι τὸ πολλάκις τεκεῖν ἄλλοιοὶ τὸ κάλλος τῆς γυναικός· μελλούσης γὰρ αὐτῆς μεσολαβῆσαι εἰς τὸν πόλεμον τῶν Τρώων καὶ τῶν Ἑλλήνων οὐκέτι ἐδίδουν αὐτῇ τέκνον οἱ θεοί, ἵνα τὸ κάλλος φυλάττη, ᾧ Ἀλέξανδρος ἠδυνθῆναι ἔμελλε. Τὸ δὲ παντελῶς εἶναι ἄτεκνον, ἦν δὴ δόσδαιμον καὶ κακόν, τὸ δὲ τεκεῖν εὐδαιμον καὶ μακάριον. Διὰ τοῦτο ἔτεκεν ἕν, ἵνα μακαρία λογίζηται καὶ ἵνα τὸ κάλλος ἔχη. — Ἐπιφέρει δὲ καὶ ὁ ποιητὴς «Ἑλένη δὲ θεοὶ γόνον οὐκέτ' ἔφαινον» πιθανῶς, ἵνα ἐπὶ πλεῖστον ἀκμάσῃ, ἢ ἵνα ἐξ Ἀλεξάνδρου γόνον μὴ σχῆ¹.*

Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ τρόπος ποὺ διατυπώνεται τὸ σχόλιο δείχνει πὼς δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἐπίνοια τῶν γραμματικῶν στὴν προσπάθεια τους νὰ ἐξηγήσουν τοὺς ὁμηρικοὺς στίχους. Στὴ φρ. μελλούσης γὰρ αὐτῆς μεσολαβῆσαι εἰς τὸν πόλεμον . . . οὐκέτι ἐδίδουν αὐτῇ τέκνον οἱ θεοί, ἵνα τὸ κάλλος φυλάττη πρέπει νὰ λανθάνῃ μιὰ παλιὰ σχετικὴ παράδοση, γνωστὴ καὶ στὸν Ὅμηρο: οἱ θεοὶ ἀπαγορεύουν στὴν Ἑλένη τὴν παιδοποιία, γιατί θέλουν νὰ τὴν κρατήσουν ἀποκλειστικὸ ὄργανο ἠδονῆς. Ἀντίθετα, τὸ δεῦτερο ἐρμῆνευμα τῶν Σχολίων: ἵνα ἐξ Ἀλεξάνδρου γόνον μὴ σχῆ δείχνει νὰ εἶναι ἀπλὸ συμπέρασμα τῶν μεταγενέστερων, ὅπως δὴποτε ὅμως ὀρθό: γιατί, ἂν οἱ ἐπικοί ἔδιναν παιδιὰ στὴν Ἑλένη ἀπὸ τὸν Πάρη, τί θὰ τὰ ἔκαναν στὴν ἄλωση τῆς Τροίας; Θὰ ἔβαζαν τοὺς Ἕλληνες νὰ τὰ σκοτώνουν ἢ τὸν Μενέλαο νὰ τὰ παίρνη μαζὶ του στὴ Σπάρτη; Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ

1. Ἀνάλογα ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐστάθιος.

ἴδιος ὁ μῦθος ἐμπόδιζε τὴν τεκνοποιία τῆς Ἑλένης μὲ τὸν Πάρη¹.

Στὸν Ἡσίοδο ὑπάρχει διπλὴ μαρτυρία γιὰ τὴ γέννηση τῆς Ἑρμιόνης. Ἡ πρώτη (ἀπ. 96, 56κῆ. Rz³. = H 56κῆ. Merk.) ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν Κατάλογο τῶν Μνηστήρων τῆς Ἑλένης καὶ τὴ νίκη τοῦ Μενέλαου:

55 Ἄλλ' ἄρα τὴν [=Ἑλένην] πρὶν γ' ἔσχεν ἀρηΐφιλος Μενέλαος.
Ἡ τέκεν Ἑρμιόνην καλλίσφουρ[ο]ν ἐν μεγάροισιν
ἄελπτον.

Ἡ δεύτερη (99 Rz³.) δίνει τῆς Ἑρμιόνης ἕναν ἀδερφό:

Ἡ τέκεθ' Ἑρμιόνην δουρὶ κλειτῷ Μενελάω,
ὀπλότατον δ' ἔτεκεν Νικόστρατον, ὄζον Ἄρηος.

Ἡ πρώτη μαρτυρία δὲν εἶναι νὰ ἀπορήση κανεὶς ἂν προκάλεσε πολλὴ σύγχυση στοὺς νεώτερους ἐρμηνευτές: γιὰ νὰ εἶναι ἀνέλπιστη ἢ γέννηση τῆς Ἑρμιόνης; Ἔτσι, γιὰ νὰ τὴ συμβιβάσῃ καὶ μὲ τὴ δευτέρη μαρτυρία, ὁ Th. Reinach² πρότεινε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀνάμεσα στοὺς στ. 56 καὶ 57 ἔχει ἐκπέσει ἕνας στίχος, ποὺ μιλοῦσε γιὰ τὸν Νικόστρατο. Γι' αὐτὸν μπορούσε νὰ εἰπωθῆ πὼς ἦταν ἄελπτος, ἂν ἀναλογιστοῦμε πὼς ἡ Ἑλένη τὸν γέννησε στὸν Μενέλαο ὕστερα ἀπὸ τὴ νίκη τῶν Ἀχαιῶν (ποὺ τὴν προϋποθέτει ἄλλωστε καὶ τὸ ἐκφραστικὸ ὄνομά του), ὅταν πιά ἡ ἡρώϊδα ἦταν ἀρκετὰ μεγάλη καὶ δὲν μπορούσε κανονικὰ νὰ περιμένῃ ἄλλα παιδιά.

Στὴ γνώμη αὐτὴ ἀντιτάχτηκε τώρα τελευταῖα ὁ R. Merkelbach³ μὲ τὴ σωστὴ παρατήρηση πὼς ἐδῶ βρισκόμαστε στὶς παραμονὲς ἀκόμα τοῦ τρωικοῦ πολέμου, δὲν μπορούσε λοιπὸν νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὴ μεταπολεμικὴ παιδοποιία τῆς Ἑλένης, ὅταν μάλιστα ὁ ποιητὴς συνεχίζοντας στὸν ἴδιο μέσα στίχο μιλεῖ γιὰ τὴ διχοστασία τῶν θεῶν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔριδα τῶν τριῶν θεαινῶν καὶ γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ Δία νὰ καταστρέψῃ μὲ τὸν πόλεμο ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ ὁ Merkelbach ὑποθέτει πὼς ὁ στ. 56 εἶναι προσθήκη μεταγενέστερη, καὶ τὸ ἄελπτον ἀναφερόταν στὴν Ἑλένη, ποὺ εἶχε ἐπικυρρωθῆ στὸν Μενέλαο:

1. Ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἐπινοοῦν παιδιά τοῦ Πάρη καὶ τῆς Ἑλένης δὲν μᾶς παραξενεύει. Ἴδὲς τίς σχετικὲς μαρτυρίες στὸν C. Robert, Griechische Heldensage (1921) 984 ὑπ. 2.

2. Rev. Ét. Gr. 21 (1908) 90.

3. Die Hesiodfragmente auf Papyrus (=Archiv für Papyrusforschung 16 [1957] 27).

- 55 ἀλλ' ἄρα τὴν πρὶν γ' ἔσχεν ἀρητήριλος Μενέλαος
57 ἄελλπον.

Φοβοῦμαι πὼς οἱ δυσκολίες ποῦ δημιουργεῖ μιὰ τέτοια λύση δὲν εἶναι λιγότερο μεγάλες ἀπὸ ὅ,τι ἡ λύση τοῦ Reinach. Τί νόημα θὰ εἶχε ἡ παρατήρηση πὼς ὁ Μενέλαος παντρεύτηκε τὴν Ἑλένη, χωρὶς νὰ τὸ ἐλπίζῃ; Εἶχε προσφέρει τὰ περισσότερα ἔθνα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους μνηστῆρες (H 47κῆ. Merk. ἀλλ' ἄ[ρα πάντας] Ἄτρε[ῖδ]ης ν[ίκησε]ν ἀρητήριλος Μενέλαος πλεῖ[στ]α πορών. Πρβ. καὶ G 3, 24κῆ. καὶ H 1κῆ. Merk.), καὶ ὁ Τυνδάραος κατακύρωσε τὴν κόρη του σ' αὐτόν. Τὴν ὑποψηφιότητα ἄλλωστε γιὰ τὸν Μενέλαο τὴν εἶχε ὑποβάλει ὁ ἀδελφός του ὁ Ἀγαμέμνωνας, ποῦ εἶχε πιὸ πρὶν παντρευτῆ τὴν Κλυταιμῆστρα, κόρη καὶ αὐτῆ τοῦ Τυνδάραου (G 2, 14κῆ. Merk.), ἀσκοῦσε λοιπὸν κάποια ἐπιρροή πάνω στὸν πεθερό του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν ὁ δυνατὸς βασιλιάς τῆς Μυκῆνας. Τίποτε δὲν δείχνει μέσα στὸν Κατάλογο τῶν Μνηστήρων πὼς ἡ νίκη τοῦ Μενέλαου ἦταν ἀνέλπιστη, ἄλλο ζήτημα ἂν καθένας ἀπὸ τοὺς μνηστῆρες ἐλπίζει μέσα του πὼς αὐτὸς θὰ ἔπαιρνε τὴν Ἑλένη (H 47 Merk.). Ἐπειτα, γενικὰ μιὰ λύση ποῦ καταφεύγει στὴν ἀθέτηση εἶναι βέβαια βολικὴ — ὅ,τι δὲν καταλαβαίνουμε τὸ νοθεύουμε καὶ ἡσυχάζουμε —, ὄχι ὅμως καὶ πιθανή. Ποιὸς ἀνόητος μεταγενέστερος ραψωδὸς θὰ πρόσθετε τὸ στ. 56, ποῦ ἀλλάζει ἐντελῶς τὸ νόημα τῆς φράσης, καὶ γιὰ ποιὸ λόγο;

Ξεκινοῦμε λοιπὸν μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς ἡ παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Ἡσιόδου εἶναι γνήσια· ἂν φτάνουμε σὲ κάπως παράτολμα συμπεράσματα, ἐλπίζουμε πὼς, ἂν ὄχι ἄλλο τίποτα, τουλάχιστο θὰ κινήσουμε τὴν προσοχή σ' ἓνα πρόβλημα, ποῦ δὲν ἔχουμε ἀκόμα πλησιάσει στὴ λύση του. Κατὰ τὴ δική μου γνώμη ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡσιόδου γιὰ τὴν ἀνέλπιστη γέννηση τῆς Ἑρμιόνης δὲν μπορεῖ νὰ μὴ σχετίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὴ μαρτυρία τῆς Ὀδύσειας γιὰ τὴν ἀπόφαση τῶν θεῶν νὰ μὴν ἀφήσουν τὴν Ἑλένη νὰ γεννήσῃ ἄλλο παιδί — ἄλλο παιδί ἢ κανένα παιδί; Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία πὼς καὶ τῆς Ἑρμιόνης ἡ γέννηση δὲν συμβιβάζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀπόφαση τῶν θεῶν νὰ κρατήσουν τὴν Ἑλένη μακριὰ ἀπὸ τὶς ταλαιπωρίες τῆς μητρότητας. Μιὰ τέτοια ἀπόφαση εἶναι φυσικὸ νὰ παίρνεται ἀπὸ τὴν ἀρχή, στοὺς γάμους μιᾶς γυναίκας, ὄχι ὅταν ἔχη ἀποκτήσει κιόλας ἓνα παιδί. Ἐχω ἀκόμα τὴ γνώμη πὼς ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡσιόδου συμπληρώνει τὴ μαρτυρία τοῦ Ὀμήρου: ἄλλο παιδί δὲν ἔδωσαν οἱ θεοὶ στὴν Ἑλένη μετὰ τὴν Ἑρμιόνη, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἑρμιόνης ἡ γέννηση ἦταν ἀνέλπιστη.

Στὶς μαρτυρίες τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου βλέπω τὴν προσπάθεια ἑνὸς συμβιβασμοῦ. Κάποτε ἓνας ἐπικὸς ἐπινόησε τὴν ἀπόφαση τῶν

θεῶν γιὰ τὴν ἀτεκνία τῆς Ἑλένης — ἀπόλυτα! Ἡ Ἑρμιόνη ὅμως ἦταν ἀπὸ πῶς παλιὰ γνωστὴ ὡς κόρη τοῦ Μενέλαου καὶ τῆς Ἑλένης. Ἔτσι οἱ ποιητὲς ἀναγκάζονται νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν καταγωγή της, φροντίζοντας ὅμως νὰ βροῦν μιὰ λύση ποὺ νὰ παρουσιάζει καὶ τὴ δική της γέννηση ἀπροσδόκητη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση τῶν θεῶν.

Μὲ ὅλη τὴν ἐπίγνωση ὅτι ἀπὸ ἐδῶ καὶ κάτω δὲν στηρίζομαι παρὰ μόνο στὴ δική μου φαντασία ἀποτολμῶ νὰ διατυπώσω μιὰ γνώμη γιὰ τὸ πῶς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ λύση αὐτή: Ἡ Ἑρμιόνη γεννιέται ἄελπιος — σὲ ποιούς; Σὲ ποιούς ἄλλους, ἂν ὄχι στοὺς ἴδιους τοὺς γονεῖς; Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ ἀπόφαση τῶν θεῶν ἦταν γνωστὴ στὸν Μενέλαο καὶ στὴ γυναίκα του· ὁ γάμος τους θὰ ἔμενε δίχως παιδιὰ. Ἄν τώρα ἡ Ἑλένη — δασκαλεμένη ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτη; — μπορεῖ καὶ νὰ μὴν εἶχε ἀντιρρήσεις, μιὰ καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ κρατοῦσε τὴν ὁμορφιά της, τὸ βέβαιον εἶναι πῶς στὸν Μενέλαο δὲν θὰ κόστιζε λίγο ἡ στέρηση παιδιῶν. Καὶ τότε ὁ Δίας τὸν λυπᾶται καὶ συγκατανεύει στὴ γέννηση μιᾶς κόρης. Πρβ. καὶ τὸ ἀρχαῖο Σχόλιο (ὅ.π.), ἂν καὶ ἀναφέρεται στὴν Ἑλένη: *Τὸ παντελῶς εἶναι ἀτεκνον ἦν δύσδαιμον καὶ κακόν, τὸ δὲ τεκεῖν, εὐδαιμον καὶ μακάριον. Διὰ τοῦτο ἔτεκεν ἕν, ἵνα μακαρία λογίζηται καὶ ἵνα τὸ κάλλος ἔχη.* Ἔτσι ἡ Ἑρμιόνη γεννιέται ἀνέλπιστα.

Μιὰ τελευταία παρατήρηση: Τὸ ἀπόσπ. 99 Rz³. τοῦ Ἡσιόδου δείχνει πῶς ὁ ποιητής, ἂν ἦταν ὁ ἴδιος, βρῆκε καὶ κάπου ἄλλου τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν Ἑλένη καὶ νὰ ἀναφέρῃ καὶ τὰ δύο της τώρα παιδιὰ, τὴν Ἑρμιόνη μὲ παραλλαγμένη διατύπωση (ἢ τέκεν Ἑρμιόνην καλλίσφυρον ἐν μεγάροισιν ~ ἢ τέκεθ' Ἑρμιόνην δουρὶ κλειτῷ Μενελάω) καὶ τὸν Νικόστρατο, ποὺ εἶχε γεννηθῆ μετὰ τὸν πόλεμο, ὀπλιότατος¹. Ἀντίθετα ὁ Ὅμηρος ἢ δὲν ἤξερε τίποτα γιὰ τὸν Νικόστρατο ἢ τὸν ἀπόκλεισε αὐθαίρετα.

18. Τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ

Ἡ δημοσίευση τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ (1577-1633) ἀπὸ τὸν Ι. Κ. Χασιώτη στὴν πολὺ ἀξιόλογη διδακτορικὴ διατριβή του γιὰ τοὺς Μελισσηνοὺς² μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ μιλή-

1. Πρβ. τώρα τοὺς Καταλόγους τοῦ «Ἡσιόδου» ποὺ δημοσιεύτηκαν στὰ 1962 στὸν 28^ο τόμο τῶν Ὁξυρυγγιανῶν Παπύρων. Στίχοι ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἡρακλῆ ἐπαναλαβαίνονται σὲ δύο διαφορετικὰ ποιήματα (2481, fr. 5 (b) II 19-26 [= F 26κῆ. Merk.] καὶ 2493, 7-13) μὲ κάποιες πάλι παραλλαγές μεταξὺ τους.

2. Ι. Κ. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοουργοί), Θεσσαλονίκη 1966. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 91].

σουμε γενικά γιὰ τὴ χρησιμότητα τῆς ἐκδόσης μεσαιωνικῶν καὶ μετα-μεσαιωνικῶν ἐπιγραμμάτων, ὅταν μάλιστα αὐτά, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Νικηφόρου, εἶναι ὄχι μόνο μέτρια ἀπὸ ποιητικὴ ἄποψη, ἀλλὰ καὶ γεμάτα μετρικά, γραμματικά κλπ. σφάλματα.

Ἄξιζει ἀλήθεια νὰ δημοσιεύωνται νεώτερα ἐπιγράμματα, ποὺ δὲν προσθέτουν τίποτε στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας τῆς ἀνίστοιχης ἐποχῆς, οὔτε τουλάχιστο δίνουν ἄλλα στοιχεῖα χρήσιμα στὸν ἐρευνητὴ (ἱστορικὲς πληροφορίες, ἔθιμα κτλ.); Νομίζω, ναί. Ἡ δημοσίευσή τους ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, γιατί μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ βαθμὸ τῆς παιδείας τῶν λογίων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀκόμα νὰ ἀνιχνεύσουμε τίς πηγές καὶ γενικὰ τὰ ἀναγνώσματά τους.

Γιὰ τὴν ἐκδοση ὥστόσο τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν πρέπει, νομίζω, νὰ ἐξασφαλιστοῦν πρῶτα κάποιοι ἀπαραίτητοι ὄροι. Ὁ κυριότερος εἶναι, ὁ ἐκδότης μέσα ἀπὸ τὰ λάθη καὶ τίς ἀσυνταξίες νὰ προσπαθήσῃ νὰ καταλάβῃ τί ἤθελε κάθε φορὰ νὰ πῆ ὁ ἐπιγραμματοποιός· γιατί κάθε ἐπίγραμμα κλείνει κάποιο νόημα, εἴτε ἄψογα εἴτε ἀδέξια ἐκφρασμένο. Οἱ ἄλλες προϋποθέσεις εἶναι ἀπλές συνέπειες τῆς πρώτης: ὁ ἐκδότης πρέπει ἔπειτα νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ὀρθογραφία καὶ ἰδιαίτερα τὴ στίξη, ὅταν τὸ χειρόγραφο τὴ σημειώσῃ ἐσφαλμένα ἢ τὴν παραλείπῃ¹. Τέλος ἢ κατανόηση θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ διορθώσουμε μιὰ ἐσφαλμένη γραφὴ ἢ, ἂν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ αὐτόγραφο, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Νικηφόρου², τίς ὀλοφάνερές παραδρομὲς τῆς γραφίδας του, ἢ καὶ — γιατί καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβῆ — νὰ διαβάσουμε σωστὰ μιὰ δυσδιάκριτη λέξι καὶ προπάντων συντομογραφία.

Ἦς ἔρθουμε τώρα στὰ ἐπιγράμματα τοῦ Νικηφόρου³:

1. Στ. 1. Γράφε οὐδὲ ἐν (τὸ χφ: οὐδεέν).

3. Στ. 2. Νὰ διαγραφῆ τὸ κόμμα μετὰ τὸ Νεῖλος. Τὸ νόημα: Μόνη (ἴα) ἢ Παναγία εἶναι ἀνάμεσα στοὺς Ἁγίους ὅ,τι εἶναι ὁ Νεῖλος ἀνάμεσα στοὺς ποταμούς. Πρβ. τὸ ἀνώνυμο ἐπίγραμμα στὸν μοναχὸ Νεῖλο, Παλ. Ἀνθ. 1, 100, 1 *Νεῖλου μὲν ποταμοῖο ῥόος χθόνα οἶδε ποτίζειν . . .*

4. Στ. 1. Ὁ ἐκδ. (σ. 148) θεωρεῖ τὴ λ. *Μαρίη κλητική*. Ὁ τύ-

1. Πρβ. τίς σχετικὲς παρατηρήσεις μου στὰ Ἑλληνικά 16 (1958/9) 220κ.

2. Ι. Κ. Χασιώτης 146 κέ.

3. Μαζὶ μὲ τὸν καθηγ. Λίνο Πολίτη καὶ τὸν ἐκδότη μελετήσαμε πάλι τίς φωτογραφίες τοῦ χφ. Τοὺς εὐχαριστῶ γιὰ τὴ βοήθεια, προπάντων ὅπου μιὰ εἰκασία δική μου εἶχε ἀνάγκη νὰ βεβαιωθῆ ἀπὸ τὸ χφ.

πος ὅμως φώτισε εἶναι ἀναύξητος ἀρίστος ὀριστικῆς (πρβ. **2**, 1 *θεῖσε*, **11**, 1 *θήκατο*, κ.ἄ.π.), ὄχι προστακτικῆ, τὸ *Μαρίη* λοιπὸν εἶναι ὀνομαστικῆ. Στὸ στ. 2 διόρθωσε *θοροῦσ'* (ὁ κώδ. *θωροῦσ'*). Τὸ νόημα: Ἡ Παναγία ἐφώτισε τὴ ροδοδάχτυλη μέρα τοῦ ἡλίου, πηδώντας ὅμως (*πλήν!*) ἀπὸ τὸν τάφο σὺν καινούριος ἥλιος.

5. Νὰ διαγραφῇ τὸ κόμμα μετὰ τὸ οὐδὸν (1) καὶ νὰ μπῆ ἀνάμεσα σὲ κόμματα τὸ *Μαρίη* (3). — Στὸ στ. 3 τὸ *χφ* παρέχει ἄμμιν. Τὸ νόημα: Ὁ ἐλέφας συνηθίζει, ὅταν ἄνθρωποι χάνουν τὸ δρόμο τους στὴν ἔρημο, νὰ μπαίνει μπροστὰ στὸ μονοπάτι (νὰ τοὺς ὀδηγῇ) καὶ νὰ τοὺς τρέφῃ. Τὸ ἴδιο καὶ σύ, Μαρία, πηγαίνοντας στοὺς οὐρανοὺς, δεῖξε μας τὸ δρόμο κτλ.

9. Γράφε:

*Οὐλύμπου, γαίης ψάμμον τ' ἴα ἀνθεά <τ'> ἄστρα
εἶ ποτ' ἀριθμήσεις, κάλλεα τοῦ ὄσιον.*

Ὁ κώδ. *ψάμμον* (1). Τὸ νόημα: Ἄν μπορῆς νὰ μετρήσης τοῦ οὐρανοῦ τὰ ἄστρα καὶ τῆς γῆς τὸν ἄμμο καὶ τὰ ἴα (ἦ: μόνο (*ἴα!*) τὰ ἀνθη;), τόσες εἶναι οἱ ἀρετὲς τοῦ Χρυσόστομου. Ὁ χωρισμὸς τῆς γεν. *Οὐλύμπου* ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ πού τὴν κυβερνᾷ (*ἄστρα*) ἀπὸ στιχοιργικὴ ἀδεξιότητα.

13. Στ. 4. *Γραικῶν* κώδ., ὄχι *γραφῶν*.

14. Στ. 2. *ἐνδιάειν* κώδ., ὄχι *ἐνοικέειν*. — Στὸ στ. 3 ἡ ἔκφρ. *ἄσθμα τιταίνεις* δανεισμένη ἀπὸ τὸν Νόννο, Μεταβ. Εὐαγγ. 5, 100: *ὥσπερ γὰρ γενέτης μεθέπει παμμήτορα κόσμον / ζοῆν, ἧς ἅπο πᾶσι βιοσσόν ἄσθμα τιταίνει*. . . — Στὸ στ. 5 γράφε: *ὡς ὀρτάλιχ' ὄρνις*. Πρβ. τοῦ ἴδιου συγγραφέ. Εἰς τὴν Μετάστασιν τῆς Θεοτόκου 485 (Χασιώτης 158).

15. Στὸ στ. 1 νὰ μπῆ κόμμα μετὰ τὴ λ. *προτερήματα*, στὸ στ. 3 νὰ γραφῇ *εἰ δέ*, στὸ στ. 6 νὰ διαγραφῇ ἡ στίξις μετὰ τὸ *ἔλλαχον*, στὸ στ. 7 νὰ γραφῇ *ἀρετῶν* γιὰ χάρη τοῦ μέτρου. — Στὸ στ. 9 ὁ κώδ. παρέχει γραφὴ *νοῦν*, ὄχι *νοῶν*. — Στ. 10 *σκινδαλαμοφράστην*. Πρβ. Παλ. Ἀνθ. 11, 354, 2. — Τὸ νόημα τῶν στ. 3-6: Οὔτε ὁ Ἀχιλλεὺς οὔτε ὁ Αἰνείας (5 *οὐδένας ἄμφω!*) γλίτωσαν ἀπὸ τὶς κατηγορίες τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἄς εἶχαν ὑμνητὲς ὁ ἓνας τὸν Ὅμηρο, ὁ ἄλλος τὸν Βιργίλιο.

16. Στὸ στ. 1 *αὔρ[α* κώδ. (ὄχι *ἄορ*). Πρβ. τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Νικηφόρου στὸ μητροπολίτη Ἡρακλείας Διονύσιο (Legrand, σ. 496): *ἔστι χέλυσ, νευραί· πλήκτρον δὲ ποῦ; Αὔρα θεοῖο· τοῖος . . . Διονύσιος*. Τὸ παράλληλο αὐτὸ χωρίο καὶ τὸ νόημα ἐπιβάλλουν νὰ διορθώσουμε τὸ *τοῖον* τοῦ *χφ* σὲ *τοῖος*.

17. Στὸ στ. 3 ὁ κώδ. δίνει τὸν δωρικὸ τύπο *ἦνθον*. Πρβ. **13**, 1 *σάμερον*, **15**, 2 *μεγάλας κ.ἄ.* — Στὸ στ. 4 ὁ Νικηφόρος γράφει *ὄμοφοροίσις*. Ἡ διόρθωση τοῦ ἐκδότῃ *ὄμοφοροίσις* καταστρέφει καὶ τὸ μέτρο καὶ τὸ νόημα (τί θέλουν ἐδῶ τὰ ὄμοφορία;). Γράφει *ὄμοροφοίσις*. — Στὸ στ. 10 γράφει *εὐδόκεον* (=δεχόμενον με εὐχαρίστηση). Ρῆμα *ἐνδοκέω* δὲν ὑπάρχει. — Στὸ στ. 12 ὁ κώδ. γράφει: *ἦνι πρόχειρος ἔω πάντα φάειν φερέμεν*. Τὸ φάειν εἶναι ἀκατανόητο. Μήπως φασίν;

18. Στ. 2. Διάβασε *οιονόμος* (=ποιμήν). Πρβ. Ἀνθ. Παλ. 4, 291,2 (Ἀνύτη): *Θεύδοτος οιονόμος*.

19. Στ. 2. Διάβασε: *λοῦσε δέμας θυμόν τ', αἰνόμορ' ὦ φιλότης*. Τὸ *χφ* δίνει *θυμόν γ'*.

21. Στ. 1-2. Νὰ διαγραφοῦν ὅλα τὰ κόμματα. Τὸ νόημα: Κανένας ἀπὸ ὅσους συλλογίζονται τὸ θεὸ δὲν θὰ μπῆ στὸν Παράδεισο (*περιώνυμον ἄστυ*), ἂν δὲν θρηγῆ (ὅσο ζῆ) γιὰ τὰ ἀμαρτήματά του (πρβ. 3κέ.). — Στὸ στ. 8 ὁ κώδ. δίνει τὴ σωστὴ γραφὴ *μελανεῖμον'*. — Στ. 9κέ. Τὸ νόημα τοῦ διστίχου σκοτεινὸ. Τὸ *ἀχύγων*, εἴτε ὡς μετοχὴ τὸ ἐκλάβουμε εἴτε ὡς γενικὴ πληθ. ἐνὸς ἐπιθέτου, ἀκατανόητο. — Στ. 11 κέ. Γράφει: *Καὶ τά, Τριάς, πληροῦν (τὸ πληροῦν ἄμετρο) δός μοι, ποτιεύχομαι ἄρτι, / ὡς τ' ἰχθὺν σπαίρειν ἔμπνοον μὴ με ἔα*.

22. Στ. 2. *Αἰθομένον πλούτου* πρβ. Πινδ. Ὀλ. 1, 1 κέ. — *Κέρβερον* τὸ νόημα ἀπαιτεῖ ὀνομαστικὴ. Στὸν κώδ. *Κέρβερον* διορθωμένο σὲ -ος; — Στ. 3. *Γραδινίκης* πρέπει νὰ εἶναι κύριο ὄνομα. Μήπως ἐξελληνισμὸς τοῦ ὀνόματος μιᾶς γυναίκας ἀπὸ τὴ βενετσιάνικη οἰκογένεια *Gradenigo*; (I. Καραγιαννόπουλος). — Στὸ στ. 6 νὰ φύγη τὸ κόμμα μετὰ τὸ *χρυσεῦ* καὶ νὰ γραφῆ *Βάρακον* (κύριο ὄνομα!). — Στὸ στ. 7 τὸ νόημα ἀπαιτεῖ *κοίρανος*. Στὸν κώδ. *κοίρανον* διορθωμένο σὲ -ος; Τὸ νόημα: Καὶ στὸ σκοτεινὸ ἄλσος τοῦ Ἄδη ὑπῆρξε φύλακας τοῦ ἀστραφτεροῦ πλούτου ὁ φαρμακερὸς Κέρβερος. Καὶ ὁ δυστυχισμένος Ἰλαρίωνας, πού τὸν ἔλιωνε ἡ Γραδινίκη (ὁ ἔρωτας τῆς Γρ.), ὥστε νὰ μαζεύη (*σύρειν οἱ*) διαρκῶς χρήματα, ἔβαλε στὸ δικό του βρωμερὸ ἄντρο ἕναν ἀπόγονο τοῦ Κέρβερου, πού τὸν ἔλεγαν Βάρακο (=Βάτραχο. Παρωνύμιο;). Ὁ ἀφέντης (ὁ Ἰλαρίωνας) ὑποφέροντας πολὺ ἀπὸ τὴν ἀτασθαλίαν του τὸν κατάλαβε — αὐτὸν πού (μόνο) ψύλλους πᾶνω στοὺς σκύλους νὰ σκοτώνη μποροῦσε (8 *δυνάμενον*. Τὸ *δαινύμενον* τοῦ *χφ* δὲν τὸ καταλαβαίνω).

Ἄλλες μικρότερες παρατηρήσεις: **7**, 2 γράφει *ἀλλ'*. Ἡ εἰσθεση τοῦ στίχου σφαιερῆ, γιὰτὶ εἶναι ἐξάμετρος. — **10**, 1 γράφει *πολὺ φέρτατον*. — **11**, 1 καὶ 3: νὰ μπῆ κόμμα στὸ τέλος τῶν στίχων. — **12**, 1 γράφει *Χρυσόδῆμονος*. — **13**, 1 νὰ μπῆ κόμμα μετὰ τὸ *θέλες*. — **14**, 1 νὰ μπῆ κόμμα μετὰ τὸ *Ὀλύμπω*. — **17**, 1 γράφει *ὦ μοι*. — **17**, 11 γράφει *ἐράσιμον*. — **20**, 1 γράφει *κραδίας*. Αὕτῃ καὶ ἡ γραφὴ τοῦ κώδ.

Ποιούς κλασικούς γνώριζε ὁ Νικηφόρος ἔξω ἀπὸ τὸν Πίνδαρο (22, 2. Πρβ. καὶ τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς του στὸ Μητροπολίτη Ἡρακλείας Διονύσιο, στ. 15)¹, τὸν Νόννο (14, 3) καὶ τὴν Ἀνθολογία (15, 10 καὶ 18, 2), καὶ ἂν τοὺς γνώριζε ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, θὰ δείξῃ ἡ μελέτη ὅλου τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του. Καὶ γιὰ τὶς μετρικὲς του γνώσεις μόνο ἡ ποιητικὴ του παραγωγή στὸ σύνολό της θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ σχηματίσουμε δίκαιη κρίση. Ἐδῶ ἐπισημαίνουμε τὶς ἀνεπίτρεπτες μέσες τομὲς στὸν ἑξάμετρο: 7, 2. 12, 1. 13, 1. 15, 11. 17, 1. Πολλὲς οἱ χασμωδίες καὶ οἱ προσωδιακὲς ἐλευθερίες ποὺ παίρνει (πρβ. 17, 2 ἀέλη, 6 θυέλη). Γιὰ τὶς κακοτεχνίες καλῦτερα νὰ μὴ γίνῃ λόγος.

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

LISTE DES ECRIVAINS GRECS DE GAULE²

L'opinion des archéologues sur la pénétration grecque en Gaule varie au hasard des fouilles: négative après celles d'Enserune, positive après celles de Vix. En revanche, l'histoire de la littérature fournit sur ce point des données constantes. Elles ont été exploitées à plusieurs reprises depuis la Renaissance (par exemple dans le premier tome de l'«Histoire Littéraire de la France», Paris 1733), mais jamais d'une façon critique. Il suffisait, en effet, qu'un Gaulois eût une réputation de culture et un nom grec pour qu'il fût considéré comme un écrivain grec. C'est suivant une méthode restrictive, c'est-à-dire rigoureuse, qu'a été constituée la présente liste: elle ne comporte que les auteurs dont nous possédions quelque chose en grec, fût-ce une phrase.

A MARSEILLE, nous avons: une édition d'Homère, qui n'est d'ailleurs peut-être qu'un exemplaire quelconque du VIIe siècle avant J.-C. (?)³; deux explorateurs, Euthymenes, pour qui

1. Χασιώτης σ. 198.

2. Le présent article devait paraître dans «Gallia», et je l'avais déjà annoncé (REG 77 [1964] 292). C'est pour des raisons indépendantes de ma volonté que cette promesse n'a pas été tenue.

Un article de W. von Warburg, traite, du point de vue de la lexicographie, le même sujet que la présente liste: Die griechische Kolonisation in Südgallien und ihre sprachlichen Zeugen im Westromanischen, Zeitschrift für Romanische Philologie 68 (1952) 1-48.

3. A. Lüdwich (Aristarchs homerische Textkritik, I. Leipzig, 1884, p. 4)

le Nil prenait sa source dans l'Atlantique (fin du VIe siècle?)¹ et le grand Pytheas (deuxième moitié du IVe)². G. Sarton écrit à son sujet: «Pytheas of Massilia . . . flourished c. 330. Sailed to Britain and farther north, possibly reaching the Arctic circle. Measured the maximum height of the sun at Massalia at the summer solstice. Noted the influence of the moon upon the tides. Pytheas is the earliest scientist of western Europe». (Introduction to the History of Science, I, Baltimore, 1927, p. 144). Toujours à Marseille, nous avons: un sophiste, Agroïtas (± Ier siècle)³; deux médecins, Charmis, célèbre par ses cures de bains froids et ses honoraires astronomiques (Ier siècle après J.-C.)⁴ et Demosthenes⁵.

A LYON, nous avons: un médecin, Abaskantos, au nom apotropaïque (Ier siècle)⁶; des chrétiens, saint Irénée, qui domine, toute la théologie de son époque (deuxième moitié du IIe siècle), et l'émouvante «Lettre des Eglises de Vienne et de Lyon aux Eglises d'Asie et de Phrygie» (177-178)⁷.

A ARLES, nous avons un sophiste ami de Plutarque, Favorinus (IIe siècle), dont le «Περὶ φυγῆς» a été retrouvé en Egypte sur papyrus⁸.

On voit que l'hellénisme de Gaule était localisé à Marseille et sur le cours inférieur du Rhône.

BERTRAND HEMMERDINGER

AN UNNOTICED PHERECRATES FRAGMENT

The following gloss is found in Suda (α 306): ἀ γ ο ρ ᾱ ς ὄ ρ α ν· οὐ τῶν πωλουμένων, ἀλλὰ τῶν ἄλλων πράξεων τῶν κατ'

donne la liste des vers de l'Iliade et de l'Odyssée dont les scholies citent la *Μασσαλιωτική*.

1. F. Jacoby, Pauly-Wissowa, VI, 1509-1511.
2. F. Gisinger, Pauly-Wissowa, 47. Halbband, 314-366.
3. Sénèque le Rhéteur, *Controversiae*, II, 6, 12.
4. M. Wellmann, Pauly-Wissowa, III, 2175.
5. Galien, ed. Kühn, XIII, 855-856.
6. Wellmann, Pauly-Wissowa, I, 20.
7. Eusèbe, *Histoire Ecclésiastique*, au début du Livre V.
8. M. Norsa e G. Vitelli, *Il Papiro Vaticano Greco 11*, Città del Vaticano, 1931; Favorino, *Opere*, ed. A. Barigazzi, Florence, 1966.

ἀγορὰν ἔωθεν, ἦ καὶ πρὶν ἀγορὰν πεπληθῆναι. Φερεικράτης: «πίνειν ἀεὶ καὶ μεθύειν πρὶν ἀγορὰν πεπληθῆναι» (fr. 29 K.). The sense applied to it by the editors is that beside the well-known πληθούσης ἀγορᾶς there was another expression, (κατ') ἀγορᾶς ὥραν, denoting time very early in the morning, before the marketplace was full, when no sales had started yet, but when other tasks were being done. One of the Suda editors, L. Kuster (Paris 1700), made it even more clear: «interpunctio ponenda est inter ἀγορὰν et ἔωθεν, nam τὸ ἔωθεν est nova explicatio verborum κατ' ἀγορᾶς ὥραν, ut e sensu loci huius manifestum est». He was followed by Edmonds (The Fragments of Attic Comedy, 1, 218) who writes: τῶν ἄλλων πράξεων <ἦ> τῶν κατ' ἀγορὰν ἔωθεν. [ἦ?] καὶ πρὶν ... I cannot see the reasons for the transposition of ἦ; anyway he translates: «'Market time': Not only for things being sold but for other activities; from early morning; or [and?] 'before the marketplace is full' (i.e. about 10 a.m.)». In other words, there are three equivalent expressions: (κατ') ἀγορᾶς ὥραν = ἔωθεν = πρὶν ἀγορὰν πεπληθῆναι. But there are two difficulties which, as it seems, did not attract the proper attention of the editors. First, the expression (κατ') ἀγορᾶς ὥραν is completely unattested. And then, the lemma in our gloss is ἀγορᾶς ὥραν, whereas πρὶν ἀγορὰν πεπληθῆναι is one of the explanations; why did the lexicographer employ as an example of the lemma's usage a line from Pherecrates containing the phrase πρὶν ἀγορὰν πεπληθῆναι, and not, as one would expect, ἀγορᾶς ὥραν?

The same gloss is also known from the Συναγωγὴ λέξεων χρησίων (Bekker, An. Gr. 330,19 = Bachmann, An. Gr. 14,14) and from the Photius Lexicon (22,8 Reitz.). But in these lexica we come upon another obstacle. The citation from Pherecrates is more explicitly defined: Φερεικράτης καὶ ἐν Αὐτομόλοις. This unexpected position of καὶ (the editors of the lexica did not notice it; Edmonds did not translate it) may perhaps lead us to the right answer: ἀγορᾶς ὥραν: οὐ τῶν πωλουμένων, ἀλλὰ τῶν ἄλλων πράξεων τῶν κατ' ἀγορὰν: ἔωθεν ἦ καὶ πρὶν ἀγορὰν πεπληθῆναι' Φερεικράτης: καὶ ἐν Αὐτομόλοις: 'πίνειν ἀεὶ καὶ μεθύειν πρὶν ἀγορὰν πεπληθῆναι' ... So we gain one complete trimeter from a comedy by Pherecrates; it is certainly not from his Αὐτόμολοι. The lemma is no longer an expression equivalent to ἔωθεν and πρὶν ἀγορὰν πεπληθῆναι; it is rather a collective term denoting all the ways of expressing time by means of the market business (πληθώρης ἀγο-

ρῆς, ἐς ἀγορῆς πληθῶρην, ἀγορᾶς πληθούσης, ἀμφὶ or περὶ ἀγορᾶν πληθούσαν, πρὶν ἀγορὰν πεπληθέναι etc.). The original gloss belonged, as it seems, to some atticistic as well as encyclopedic lexicon, such as the Ἄττικῶν ὀνομάτων συναγωγὴ by the grammarian Pausanias. It seems to be related to the much-discussed problem of the exact determination of this time and it probably denotes that when the Attic writers used the word ἀγορὰ for expressing time, they meant not the time of sales and purchases, but of other activities in the marketplace.

K. TSANTSANOGLOU

ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΝ ΔΙΓΕΝΗ ΤΗΣ ΚΡΥΠΤΟΦΕΡΡΗΣ

Στὸ τέταρτο βιβλίο τῆς παραλλαγῆς Κρυπτοφέρρης τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα καὶ μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ πρώτου κυνηγιοῦ τοῦ ἥρωα καὶ τῆς ἀνδρείας ποῦ ἔδειξε, ἀκολουθεῖ μιὰ σκηνὴ ἀνάπαυσης ὕστερα ἀπὸ τὰ κατορθώματά του¹. Ὁ Διγενὴς μαζί μὲ τὸν πατέρα του, τὸ θεῖο του καὶ τοὺς ἀκολουθοῦς του πηγαίνει «εἰς τὸ ψυχρὸν τὸ ὕδωρ» γιὰ νὰ πλυθῆ καὶ νὰ ἀλλάξῃ (Κρ. IV 204κ.ε.). Ἀκολουθοῦν οἱ ἐξῆς στίχοι:

*Καὶ παρευθὺς ἀμφοτέρω² εἰς τὴν πηγὴν ἀπῆλθον,
ἦν δὲ τὸ ὕδωρ θαυμαστόν, ψυχρὸν ὡς τὸ χιόνιν
καὶ καθεσθέντες γύρωθεν, οἱ μὲν ἔπιπτον χεῖρας, 215
οἱ δὲ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, ὁμοίως καὶ τοὺς πόδας³.
Ἔρρεεν ἔξω τῆς πηγῆς καὶ ἔπινον ἀπλήστως,
ὡς ἂν ἐκ τούτου γέρονται κάκεῖνοι ἀνδρειωμένοι.*

Οἱ συνοδοὶ δηλαδὴ τοῦ Διγενῆ, ἀφοῦ τοῦ ἔπλυναν τὰ χέρια, τὸ πρόσωπο καὶ τὰ πόδια, ἤπιαν, καὶ μάλιστα μὲ βουλιμία, τὸ ἀπονιψίδι τοῦ Διγε-

1. Κρ. IV 213-228, ἐκδ. J. Mavrogordato, *Digenes Akrites* (Ὁξφόρδη 1956).

2. ἀμφοτέρω σημαίνει ἐδῶ «ἄλλω», ἀντίθετα ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ ἐκδότη. Πρβ. I, 205· IV, 177 (ἀμφω).

3. Στὸ χειρόγραφο ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς στίχους 216 καὶ 217 κενὸ τριῶν στίχων, πράγμα ποῦ δὲν τὸ σημειώνει κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῆς Κρυπτοφέρρης. Κατὰ τὴ γνώμη μου οἱ στίχοι ποῦ λείπουν δὲν θὰ ἀλλάζαν τὸ νόημα τοῦ χωρίου. (Θὰ ἐπαναλαμβάνονταν ἴσως ἡ λέξη ὕδωρ, ποῦ ὡς ὑποκειμένο λείπει ἀπὸ τὸ ἔρρεεν, ἐννοεῖται ὁμοίως.

νῆ, γιὰ νὰ πάρουν ἀπὸ τὴν ἀνδρεία του, νὰ γίνουν κι ἐκεῖνοι ἀνδρειωμένοι.

Τὸ σημαντικό αὐτὸ χωρίο, ποὺ λείπει ἀπὸ τὶς ἄλλες παραλλαγές¹, ἔμεινε ἀπαρατήρητο ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ἐκδότες καὶ ἀνεκμετάλειυτο ἀπὸ λαογραφικὴ ἀποψη. Ἐντύπωση κάνει μόνο στὸν τελευταῖο ἐκδότῃ τῆς Κρυπτοφέρρης J. Mavrogordato. Ἀναφέρει δύο ἀνάλογες περιπτώσεις, μία σὲ μία ρωσικὴ μπαλάντα, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐξακριβώσῃ, καὶ μία στὴν Ἀφρικὴ². Πρόκειται ὥστόσο γιὰ μιὰ μαγικὴ ἐνέργεια, ποὺ δὲν τὴν ζέρομε ἀπὸ ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα, εἶναι ὁμως γνωστὴ ἀκόμη καὶ σήμερα στὸν ἑλληνικὸ λαό.

Τὸ ὅτι γενικὰ στὸ νερὸ τοῦ λουτροῦ ἀποδίδονται μαγικὲς ιδιότητες φαίνεται ἀπὸ τὸ παρακάτω γαμήλιο ἔθιμο³. «Εἰς τὴν Σκυῖρον τ' ἀπολ' σίδια, ἤτοι τὰ νερά ποὺ λούστηκαν ὁ γαμπρὸς κι ἡ νύφη, τὰ ρίχνουν

1. Ἡ σειρά στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Ἑσχοριὰλ εἶναι τελείως ταραγμένη. Βλ. τὴ σημείωση τοῦ Π. Κ α λ ο ν ἄ ρ ο υ (Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, Ἀθῆναι 1941, τόμ. Β') στὸ στίχο 609, ποὺ προτείνει μιὰ πιὸ λογικὴ κατὰ τάξιν τῶν στίχων. Πάντως τὸ μέρος ποὺ ἀναφέρεται στὸ κινήγι τοῦ Διγενῆ, στ. 742-791, σταματᾷ ἀπτότομα καὶ ἀνάμεσα στοὺς στ. 791 καὶ 792 ὑπάρχει ὁπωςδῆποτε κενό. Ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στίς παραλλαγές Κρ. Τραπ. καὶ Ἄνδρου-Ἀθην. εἶναι ἡ ἐξῆς: Κρ. 213 Τρ. 988-Α. 1527· Κρ. 214 Τρ. 989-Α. 1528· Κρ. 215 Τρ. 990-Α. 1529· Κρ. 216 Τρ. 992-Α. 1531. Οἱ στίχοι Κρ. 217-218 δὲν ἔχουν καμιὰ ἀντιστοιχία στίς Τρ.-Α. Στὴ σλαβικὴ παραλλαγή Σα (βλ. Π. Κ α λ ο ν ἄ ρ ο ἔνθ. ἄνωτ. τόμ. Β', σελ. 263-278) § 61, λέει ὁ πατέρας τοῦ Διγενῆ: «Ἐπάρχει ἐδῶ πλησίον πηγὴ ὕδατος, ἡ ὅποια φαίνεται ὡσάν νὰ λαμποκοπᾷ ἀπὸ φῶς κεριῶν καὶ κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους δὲν ἔμπορεῖ νὰ πλησιάσῃ ἐκεῖ, διότι γίνονται πολλὰ θαύματα. Καὶ τώρα πηγαινόμεν, τέκνον, πρὸς τὴν πηγὴν, ὅπου ἐγὼ ὁ ἴδιος θὰ πλύνω τὸ πρόσωπόν σου, τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας σου». Στὴ σλαβικὴ παραλλαγή Σβ (ἔνθ. ἄνωτ. τόμ. Β'. σελ. 279-292) § 9, λέγεται ἀντίστοιχα: «... Θὰ πλύνω δὲ ἐγὼ ὁ ἴδιος τοὺς πόδας σου εἰς αὐτὴν τὴν πηγὴν, ὅπου τὸ νερὸν φέγγει καὶ λαμποκοπᾷ ὡσάν κερὶ. Καὶ κανεὶς μεταξὺ τῶν ἀνδρείων δὲν τολμᾷ νὰ ἔλθῃ εἰς αὐτὸ τὸ νερὸν, διότι γίνονται πολλὰ θαυμάσια, κατοικεῖ δὲ ἐκεῖ ἓνας ὄφις παμμεγέθης». Σημαντικὸ μοῦ φαίνεται ὅτι κι ἐδῶ ὑπάρχουν μαγικὲς ιδιότητες ποὺ τονίζονται ὡς πρὸς τὴν πηγὴ. Νὰ ἔχουν κάποια ιδιαίτερη σχέση στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ σλαβικὲς παραλλαγές μὲ τὴν Κρυπτοφέρρη; Γιὰ τὸν ὄφι τῆς Σβ πρβ. Ἐλ π. Σ τ α μ ο ὕ λ η - Σ α ρ α ν τ ῆ, Ἀπὸ τὰ Ἀγιάσματα τῆς Θράκης, Θρακικά 18 (1943) 219-290, ἀρ. 38. Γιὰ τὶς ἄλλες δύο νεώτερες παραλλαγές βλ. Ὁξφόρδης στ. 1373-1382 καὶ Πεζὴ Διασκευὴ σελ. 346, 24-33.

2. J. R o s c o e, The Bakitara, Cambridge 1923, σελ. 94.

3. Γ. Μέγα, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, α' (Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχ. 1939), σελ. 71, ἀρ. 2. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ Κέντρον Ἐρευνῶν Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἄδεια νὰ χρησιμοποιήσω τὸ ἀρχεῖο του, καὶ ιδιαίτερα τὸν ὕψηγ. κ. Δ. Οἰκονομίδη γιὰ τὶς χρήσιμες πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε.

στήν ἴδια λεκάνη. Τὰ φυλάνε τρεῖς μέρες κι ὕστερα τὰ χύνουν στὶς τέσσερις γωνιές τοῦ σπιτιοῦ, γιὰ νὰ κάνουν ἀγόρια»¹.

Ἄλλὰ καὶ τὸ νὰ πίνουν τὰ ἀπόνερα, γιὰτὶ πιστεύουν ὅτι ἔτσι μεταδίδονται κάποιες ιδιότητες, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σπάνιο σὲ διάφορες ἐλληνικὲς περιοχές. «Εἰς τὰ ὄρεινά χωρία τῆς Πυλίας τὰ λούσματα τοῦ γαμβροῦ γίνονται ὡς ἐξῆς: καθίζουν τὸν γαμβρὸν εἰς ἓνα βρέλι νεροῦ καὶ τοῦ βάζουν εἰς τὰ γόνατα ἓνα ταψὶ γεμᾶτο νερὸ μὲ λεμονόφυλλα καὶ ἄλλα μυριστικά· κατόπιν οἱ παριστάμενοι τὸν σταυρώνουν ἓνας ἓνας στὸ κούτελο, δηλ. τὸν κερνοῦν ἓνα τάλιρο ἢ περισσότερα, ρίχνοντάς τα στὸ ταψί. Οἱ ἀνύπαντροι κατόπιν πίνουν ἀπὸ τὸ νερὸ τοῦ βαρελιοῦ, γιὰ νὰ στρέξῃ στὸ κεφάλι τους»². Ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ ἐθίμου φαίνεται πὼς δὲν λούστηκε στὴν πραγματικότητα ὁ γαμπρὸς στὸ νερὸ τοῦ βαρελιοῦ, ὅπως δὲν ἔπαυσε ὅμως τὸ νερὸ αὐτὸ συμβολίζει τὸ νερὸ τοῦ λουτροῦ του, ποὺ τὸ πίνουν οἱ φίλοι του, γιὰ νὰ γίνουν γρήγορα καὶ ἐκεῖνοι γαμπροί.

Ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ἀπόνερο τοῦ λουτροῦ, αὐτὴ τὴ φορά ἀνακατωμένο μὲ τὴ σαπουνάδα τοῦ ξυρίσματος τοῦ γαμπροῦ, δίνουν νὰ πιῇ ὁ ἴδιος. «Εἰς τὰ Βέντζια τὸ νερὸ τὸ φέρνει ὁ μικρότερος, ὁ ἀνύπαντρος μπράτιμος· ὁ νουνὸς λούζει καὶ ξυρίζει τὸ γαμπρό, ἐνῶ τὰ κορίτσια τραγουδοῦν τὸ νερὸ καὶ τὴ σαπουνάδα τὰ ρίχνουν σὲ τρεχάμενο νερὸ, ἀφοῦ πρῶτα δώσουν στὸ γαμπρὸ νὰ πιῇ μιὰ σταλιά»³. Γιὰ ποῖο λόγο ὅμως γίνεται αὐτὴ ἢ «μετάληψη» δὲν φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔθιμο.

Στὸ Ἱστορ. Λεξ. Ἄκ. Ἀθ. στὴ λ. «ἀποनिψίδι» σημειώνεται: 1) «Νίβω τὰ χέρια μου καὶ τὰ ταῖζω τ' ἀποनिψίδια τῶν χειρῶν μου, Μεσση., ἀπ' ὅπου ὅμως δὲν φαίνεται σὲ ποῖον καὶ γιὰτί, καὶ 2) «Ὁδες ἓνα παιδί εἶναι κακά, τὸ ποτίζουσε ἀποनिψίδια γιὰ νὰ γένη καλά, Μαν.» Δίνουν δηλαδὴ στὸ ἄρρωστο παιδί νὰ πιῇ ἀποनिψίδια, προφανῶς ὑγιεῖς ἀνθρώπου, γιὰ νὰ γένη καλά.

Μιὰ ἀκόμη πιὸ σχετικὴ μαρτυρία μὲ τὸ χωρίο τοῦ Διγενῆ ποὺ ἐξετάζουμε μᾶς παραδίδεται γιὰ τὴν Τζαντῶ Θράκης. «Ἀπὸ δυναμωμένη γυναίκα κλέφτανε τὴ γειά· σὰν πήγαινε στὸ λουτρό, τὴν ὥρα ποὺ

1. Βλ. ἐπίσης καὶ Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδ. Ἀθην. στὴ λ. «ἀποπλυμόπουλλον, τὸ (ἀποπλυμόπον, Πόντ.)», ὅπου ἀναγράφεται τὸ ἐξῆς «ἄσμα»:

Ἔλα, νύφε, μετ' ἐμέναν, / μετ' ἐμέν τὸν τσοπανίτζον,
γάλαν φά καὶ γάλαν πῖα, / γάλαν λοῦσον τὰ παιδιά σ',
τῆ παιδί σ' τ' ἀποπλυμόπα / λοῦσον τὰ συλλογαντζόπα μ'.

2. Γ. Μέγα, ἔ.ἀ. σελ. 72.

3. Γ. Μέγα, ἔ.ἀ. σελ. 76, α'.

περιχουόντανε, ἀπὸ κρυφὰ μ' ἓνα φλυτζανάκι ἔπαιρναν λίγο νερό, τὸ ἤπιναν καὶ παίρνανε τὴ γειά της»¹.

NIKI EIDENEIER

NOTE MARGINALI SU MARINOS TZANES BUNIALIS

Marinos Tzanes Bunialis² è autore di un vasto poema³ narrante le vicende della più che ventennale guerra (1645 - 1669) dei Turchi contro i Veneziani per la conquista dell'isola di Creta. Le fonti della sua opera non sono state invero oggetto di una accurata indagine. In questi ultimi tempi se ne è occupato il Tomadakis, ma anch'egli, come i suoi predecessori, «παρεμπιπτόντως». E a questo riguardo è interessante notare quanto il suddetto studioso dice a proposito di una delle supposte fonti del Bunialis. Egli dopo aver constatato che non si è discusso a fondo sulle fonti dello scrittore cretese, e ritenendo per nulla probante l'accostamento fatto dal Sathas con l'«Erofilo», continua dicendo: «Μετὰ ταῦτα ὁ Ἴταλὸς E. Teza ἰσχυρίσθη ὅτι ὁ Μπουνιαλῆς ἔπεται τῷ Andrea Valiero, ὁ ὁποῖος... ἔγραψεν ἱστορίαν τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου (1679)· ἡ παραβολὴ ἐγένετο μεταξὺ τοῦ ἐπομένου χωρίου τοῦ Ἐνετοῦ ἱστοριογράφου, ἀναφερομένου εἰς τὸν θάνατον τοῦ Caterino Cornaro: 'La palla si fa in mille pezzi e il ventre gli bucò, e i visceri gli tagliò e il degno suo corpo tutto diedi [leggi: diede] a morte. Chiama il generalissimo e poi mezza ora visse ancora

1. Ἐλ πιν. Σα ρ α ν τ ῆ - Σ τ α μ ο ὄ λ η, Προλήψεις Θράκης, Λαογραφία 14 (1952) 177 (ἀρ. 324). Ὁ τίτλος «Προλήψεις» δὲν ἀνταποκρίνεται, νομίζω, στὸ περιεχόμενον αὐτῆς τῆς ἐνέργειας ποὺ περιγράφεται, καὶ ἔτσι τυχαῖα μόνο μπορεῖ κανεὶς νὰ προσέξῃ τὴ σημασία της.

2. L'edizione di cui ci serviamo è quella ben nota di Xiruchakis (Trieste 1908) modificandone solo l'ortografia: L'opera di Bunialis fu pubblicata per la prima volta a Venezia nel 1681; una seconda edizione del 1710 è citata del Sathas, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* ('Αθήν. 1868), p. 347, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς* ('Αθήν. 1869), p. 223 nota 1 (vedi pure Legrand, B. H. 18e s. 1, 82).

3. Si suole chiamare Guerra cretese, ma il suo titolo italiano (nella prima edizione, cfr. Xiruchakis p. 125) è Successi della Guerra di Candia, ed in greco *Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δευοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτης γενομένου*...

il corpo di lui e con grande gioia ne uscì l'anima' ¹ και τῶν ἐπομέων στίχων τοῦ Μπουνιαλῆ (512, 5-14):

κι ἢ μπάλλα ὅπου ἔπεσεν, θωρόντας δὲν τὴ βάνει 5
᾿ς τὸν λογισμὸν πὼς φτάνει ἐκεῖ γιὰ νὰ τὸν ἀποθάνει,
κι' ἐτρόπησέν του τὴν κοιλιάν καὶ τ' ἄντερα ᾿κοφέν του
καὶ τὸ κορμὶν του τ' ἄξιον ὄλον θανάτωσέν του.
Καὶ τὸν γενεραλίσσιμον πρίχον νὰ ξεφυχήση
κράζει νὰ φτάξῃ μὲ σπουδὴ ὀγιά νὰ τοῦ μιλήση . . . 10
Καὶ μισὴ ὥρα ἔζησεν ἀκόμη τὸ κορμὶ του 13
καὶ μὲ μεγάλη του χαρὰ ἐβγῆκεν ἡ ψυχὴ του,

ὅπου πραγματικῶς εὐρισκόμεθα πρὸ μεταφραστικῆς ἀναπτύξεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἐνετοῦ ἱστοριογράφου. Ἄλλ' ἐκ τῆς μερικωτάτης αὐτῆς περιπτώσεως δὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὴν γενικότητα ὅτι ἀκολουθεῖ ὁ Τζάνες τὸν Βαλιέρον» ².

Intanto osserviamo che se le cose stessero così, come ce li presenta il Tomadakis, potremmo con tutta tranquillità affermare che Bunialis segue assai fedelmente, anche se limitatamente a questo episodio, l'opera dello storico veneziano. Purtroppo le cose stanno diversamente e mi meraviglio come mai un studioso della levatura del Tomadakis sia potuto cadere in un errore così grossolano, tanto più che sembra che egli abbia avuto tra le mani il Valiero quando giustamente sottolinea la diversità delle due opere --giacchè gli interessi dei due scrittori non sono gli stessi-- e nota che le differenze sono sostanziali ³. A leggere solo poche pagine dell'opera del Valiero, però, ci si accorge subito che il passo su da lui riportato non può appartenere allo storico veneziano: la differenza di stile è così manifesta che chiunque l'avrebbe notata. Come difatti è avvenuto a chi scrive, il quale, avendo un giorno per caso sfogliato qualche pagina della voluminosa opera del Valiero e capitatogli tra le mani il lavoro del Tomadakis, è andato subito a controllare il passo, sopra citato,

1. Valiero, ἔκδοσις Trieste 1859, II, σ. 331. [La citazione è del Tomadakis].

2. Ἐμμανουήλ, Κωνσταντῖνος καὶ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς (Φιλολογικὸν καὶ βιβλιογραφικὸν διάγραμμα), Κρ. Χρ. 1 (1947) 123 e sgg., ora in Μεταβυζαντινὰ φιλολογικὰ (Μελέται καὶ κείμενα) (Ἀθῆναι 1965), p. 206-207 (è da quest'ultima opera che cito).

3. Cfr. op. cit. p. 207.

che non poteva evidentemente ritrovare nell'opera del Valiero. In questa il passo relativo dice testualmente: «... à tredici di Maggio una delle bombe, che da' nemici erano giornalmente gittate nella Piazza, spezzatasi nell'aria colse nelle reni il Proueditor Generale Cornaro, che dopo breue spacio rese l'anima à Dio... Mentre spirava l'anima, raccomandò alla diligenza, e valore del Sergente Generale Grimaldi la difesa dell'importantissimo posto di S. Andrea, come quello uiuendo hauea sostenuta la difesa con ogni assiduità, e valore»¹.

Il Teza, invero, in quei suoi brevi appunti, com'egli stesso li chiama, non si propone di dimostrare che Bunialis segue Andrea Valiero. Egli terminando il suo lavoro si lamenta solo che Bunialis non dia maggiori ragguagli sulla morte di Caterino Cornaro —più di quanto non ne dia il Valiero— e sia così conciso². E dopo aver riportato il testo dello storico veneziano il Teza traduceva³ il passo relativo di Bunialis per renderlo comprensibile al lettore italiano sprovvisto, riportando però in nota il testo greco. Il Tomadakis ha scambiato, non so come, questa traduzione per il testo del Valiero, facendo dire al Teza quello che egli era ben lungi dal dire. E ciò che ne deriva è comico perché in questo modo il Tomadakis ha provato che Bunialis dipende da Bunialis!⁴.

Un altro passo dell'opera sul quale bisogna fermare la nostra attenzione è quello in cui Bunialis, quasi all'inizio del suo poema,

1. *Historia della guerra di Candia di Andrea Valiero* Senatore Veneto, in *Venelia MDCLXXIX*, p. 723, e p. 331 della seconda edizione (Trieste 1859).

2. «Chiudo lamentandomi che taccia dove appunto lo si vorrebbe loquace; come intorno alla morte di Caterino Cornaro... Così Andrea Valiero. E il cretese?... Non vuole dirci di più». Marino Zane e il racconto in versi della guerra di Candia, in *Atti e Memorie della R. Accademia di Scienze Lettere ed Arti in Padova*, anno CCCLX (1900-901) Nuova Serie, Volume XVII, Dispensa III (Padova 1901), p. 195.

3. Da notare che le parole «chiamo», «e poi» non sono date in corsivo dal Teza, come il rimanente testo; cfr. p. 195.

4. Tutto ciò è segno che spesso ci si accontenta di fare una parziale, sommaria lettura di un determinato studio, o peggio ancora che non ci si rifà direttamente alla fonte e ci si limita soltanto ad attingere notizie di seconda o terza mano. Ad Atene, invero, esistono due copie della prima edizione del Valiero alla Ghennadio e due alla Biblioteca Nazionale, una delle quali è precisamente la seconda edizione, dalla quale appunto cita il Tomadakis!

ci narra quale fu la causa dello scoppio della guerra cretese. Passo che ritengo necessario qui riportare per esteso perché il lettore ci possa seguire. E poiché Bunialis ebbe dinanzi, come mostra palesemente il confronto, l'opera di Anthimos Diakrasis¹, metterò i due testi a fronte:

Λοιπὸν τόρα ν' ἀκούσετε, νὰ μάθετε τὸ τέλος . . .
 πῶς ἦτονε ἡ ἀφορμὴ αὐτὸς νὰ ἀρματώσῃ
 καὶ εἰς τῆς Κρήτης τὸ νησιὶ τὸν πόλεμον νὰ δώσῃ.
 Μία σουλτάνα θέλησε νὰ πὰ νὰ προσκνήσῃ
 τὸν Μωαμέτην τὸν σαλόν, καὶ πάλιν νὰ γυρίσῃ
 ἐπῆρε βίον περισσὸν στὴν στρατὰν νὰ ξοδιάσῃ
 ὁμοῦ μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ὄσον νὰ τήνε φτάσῃ . . .
 Μέγα καρὰβι φόρτωσε ὄλο προσκνητάδες,
 φαγία καὶ φορέματα, ἄσπρα καὶ καμουχάδες,
 ν' ἀφήσῃ στὸ προσκνήμα καὶ ἄλλα νὰ χαρίσῃ
 εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ πένητας, καὶ πάλιν νὰ γυρίσῃ.
 Καὶ τότε ὀρδιιάστηκεν, ὄλοι τοὺς νὰ μισεύσουν,
 καλὸν καιρὸν εὐρήκασι διὰ νὰ ταξειδεύσουν.
 Στὴν στρατὰ ὁποῦ πύργαινε, Φράγχοι τὴν καρτεροῦσι,
 τῆς Μάλτας τὰ πλεούμενα, καὶ τήνε πολεμοῦσι.
 Ἔγινε πόλεμος πολὺς τότε ἀνάμεσά τοὺς,
 καὶ νὰ κοποῦν ἠθέλασι γιὰ τὴν βασιλίσσά τοὺς.
 Μὰ τίποτε δὲν ἔκαμαν, ἀλλὰ παραδοθῆκαν . . .
 Κι ἐπῆραν τὴν τὰ κάτεργα μὲ ὄλον τὸ καρὰβι,
 πράγμα ποῦ δὲν ἀπάντεχε, οὐδ' ἤλπιζε νὰ λάβῃ.
 Ἄφόντις τὴν ἐπήρασι τὰ κάτεργα τῆς Μάλτας,
 εἰς τρεῖς ἡμέρας ἔφθασαν στὴν Πόλῃ τὰ μαντάτα,
 ἐπῆγαν εἰς τοῦ βασιλιᾶ, τοῦ εἶπον τὴν αἰτίαν . . .
 Ὡς ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς τὸ πράγμα . . .
 Καὶ παρευθὺς ἐπρόσταξε καὶ τὸν βεζύρη κράζει . . .
 Λέγει τοῦ νὰ ἔμπη σ' ὀρδιιά, φουσάτο νὰ μοῦ μάσης,
 νὰ γένη γληγορότερον ξηρᾶς τε καὶ θαλάσσης,
 διότι πόλεμον φοικτὸν θέλω νὰ ἀρχινήσω,
 αὐτὸ τῆς Μάλτας τὸ νησιὶ παντελῶς ν' ἀφανίσω.

(Διακρούσης, p.71 v.17 e sgg., p.72 v.1 e sgg.)

1. Mi servo della edizione, sopra citata, dello Xiruchakis. L'opera fu pubblicata per la prima volta a Venezia nel 1667, e in seconda edizione nel 1679.

Λοιπὸν τῶρα γοικίσετε τὸ τέλος πῶς ἐγίνη . . .
 πῶς ἦτονε ἢ ἀφορμὴ ὁ Τοῦρκος ν' ἀρματώση
 νά 'ρθη τσῆ Κρήτης τὸ νησι τὸν πόλεμον νὰ δώση.
 Μία σουλτάνα θέλησε νὰ πάη νὰ προσκυνήση
 στὴ Μέκκα, πού 'χε τάσσιμον, καὶ πάλι νὰ γυρίση.
 'Επῆρε βίον καὶ φλουριά στὴν στρατά νὰ ξοδιάση,
 νὰ τρωῶσιν οἱ ἀνθρώποι της, ὅσον ἐκεῖ νὰ φτάση.
 Μέγα καρᾶβι ἐφόρτωσε ὅλον προσκυνητάδες,
 φορέματα ὀλόχρυσα, βελοῦδα, καμουχάδες,
 ν' ἀφήση στὸ προσκύνισμα καὶ ἄλλα νὰ χαρίση
 εἰσὲ πτωχοῦς, ὁπού 'ταν 'κεῖ κι ὄνομα νὰ ἀποκτήση.
 Τότες ὀρδινιασθίκανε νὰ 'μπον γιὰ νὰ μισεύσουν
 καὶ τὸν καιρὸν εὐόρηκανε καλὸν νὰ ταξιδεύσουν.
 'Σ τὴν στρατά ὁπού πηαίνασι τῶνε συναπαντοῦσι
 τὰ κάτεργα τ' ἀγιοῦ Γιαννιοῦ καὶ τήγε πολεμοῦσι.
 Κι ἐγίνη πόλεμος φοικτὸς τότες ἀνάμεσά τως,
 καὶ νὰ κοποῦν ἠθέλασι γιὰ τὴν βασιλίσσάν τως.
 Καὶ σὰν δὲν ἐμπορούσανε, ὅλοι παραδοθῆκαν . . .
 καὶ δένουσι τὰ κάτεργα κι ἐσέρονα τὸ καρᾶβι,
 πράγμα πού δὲν ἐπάντεχε οὐδ' ἔλπιζεν νὰ λάβη.
 Μ' ἀπείτις τὴν ἐνίκησεν ἐκεῖνο τ' ἀφεντάτο,
 σὲ τρεῖς ἡμέρες ἔφθασε στὴν Πόλη τὸ μαντάτο.
 Κι ἐπῆγαν εἰς τοῦ βασιλιοῦ καὶ τὸ μαντάτο λέσι . . .
 Μ' ὡς τ' ἄκουσεν ὁ βασιλιός, ὄρισεν νὰ μαζώνουν . . .
 Καὶ τοῦ βιζύρη ὁ βασιλιός τοῦ λέγει: νὰ 'τοιμάσης
 νά 'ρθη φουσάτον γλήγορα τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης
 νὰ δώσουν μέγα πόλεμον καὶ θεὸ νὰ τὸν ἀρχίσουν
 νά 'ρθουν τῆς Μάλτας τὸ νησι ὅλον νὰ τ' ἀφανίσουν.
 (Τζάνες Μπουνιαλῆς p. 146 v. 7 e sgg., p. 147 v. 1 e sgg.)

I due passi sono del tutto identici, tranne pochissime varianti. Si tratta di un vero e proprio plagio da parte di Bunialis; ma sembra che la cosa fosse normale in quell'epoca, e del resto lo stesso Diakrusis a sua volta aveva plagiato altri in altre sue opere¹.

È ovvio che il termine *σουλτάνα* per Diakrusis non può non significare che la donna del sultano², e ritengo che lo stes-

1. Cfr. E. Δ. Καραουλίδη, Τὸ «Βιβλίον ὤρειότατον» καὶ ὁ συγγραφέας του, 'Ο Ἑρμηνεύτης 2 (1964) 28-29.

2. Come si ricava chiaramente dai versi: 'Επῆρε καὶ κορίτσια νὰ εἶναι συντροφιά της | σκλάβους καὶ σκλάβας περισσὰς; εἰς τὴν ἑπηρεσιά της. | Κι' ἐπῆραν

so debba dirsi per Bunialis, anche se sembra meno esplicito¹. Il Tomadakis invece ritiene che Bunialis con questo nome alluda non ad una donna del sultano ma ad una grande galera² per il fatto che lo scrittore cretese in un passo della sua opera conosce questo secondo significato della parola «sultana»³.

Osserviamo innanzi tutto che è più logico pensare che sia una persona, piuttosto che una nave, ad andare alla Mecca non solo *να προσκνήση* ma *πού'χε τάσιμον*. E non saprei immaginare come una galera possa fare o sciogliere un voto, una promessa. In questo punto Bunialis si è staccato dal suo modello, ha innovato; e non è improbabile che avesse dinanzi Valiero che parla appunto di un voto⁴. In secondo luogo nella frase *Μέγα καράβι ἐφόρτωσε ὄλον προσκνητάδες* il soggetto sottinteso è la «sultana», giacché non può intendersi *ἐφόρτωσε* come «φορτώθηκε»⁵. Inoltre Bunialis avrebbe soppresso il verso che dice *καὶ να κοποῦν ἠθέλασι γὰρ τὴν βασιλισσάν τως*, allorché si ingaggia la lotta tra le galere dei cavalieri di S. Giovanni e i Turchi, verso che non avrebbe più senso nel contesto se noi intendessimo, come vuole il Tomadakis, *σουλτάνα* nel senso di galera. Come non si capirebbe più il verso *πράγμα πού δὲν ἐπάντεχε, οὐδ' ἔλιπεν να λάβη*, giacché il soggetto non può essere *τὸ καράβι* del verso precedente. Del resto lo stesso Bunialis nella «*Διήγησις εἰς ταῖς ἀρχαῖς τοῦ Ρεθέμνου*» esplicitamente afferma che quando fu catturata la nave turca: *κι ἦτον καὶ μιὰ συμβία ἐδεκεῖ τοῦ βασιλέως μέσα. | Κι ὁ βασιλεὺς σάν τό 'μαθε, πλήσια τοῦ κακοφάνη, | καὶ κράζει τὸν βιζύρη του . . .*⁶ servendosi delle stesse parole di Diakrusis: *πολλὰ τοῦ κακοφάνη-κεν . . . καὶ τὸν βεζύρη κράζει*⁷.

GIUSEPPE SPADARO

την τὰ κάτωγα, μὲ ὄλον τὸ καράβι, | γίνωσκε, πὼς ἡ νύμφη σου ἐπάρθη εἰς σκλαβίαν, p. 71 vv. 25-26, p. 72 vv. 10, 18.

1. Vedi lo stesso Teza, op. cit. p. 193.

2. Ed invero la parola *sultana* ha questi due significati: «donna del sultano», «nave grossa turchesca».

3. «Ὅτι ὁμοῦς δὲν πρόκειται περὶ σουλτάνας γυναικός, ἀλλὰ μεγάλης γαλέρας, φαίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Μπουνιαλῆν, γνωρίζοντα τὴν τοιαύτην ἔννοϊαν τῆς λέξεως σουλτάνα (447, 14): *καὶ τὰ καράβια ἦτοννε μεγάλα σὰ σουλτάνες*» op. cit. p. 208.

4. «. . . e mandato allora alla Mecca per voto à fargli, come dicono, il taglio», p. 5 della prima edizione.

5. Ed illogico sarebbe dare per soggetto una nave alle espressioni *να χάριση εἰσὲ πτωχοῦς . . . κι ὄνομα να ἀποκτήση*.

6. P. 181 vv. 26-28.

7. P. 72 vv. 20-21.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΟΥΛΤΑΝΩΝ

Στὴν τελευταία Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ κ. Γ. Θ. Ζώρα νέα ἀποσπάσματα τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τούρκων Σουλτάνων¹. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ κ. Ζώρας ἔχει ἐκδώσει τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ Χρονικοῦ τούτου², ποὺ καλύπτει τὴν ἱστορία τῶν ἐτῶν 1373-1513 καὶ ποὺ διασώθηκε ἀπὸ τὸν Βατικανὸ Βαρβερινὸ κώδικα 111 καί, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ, τὰ νέα ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ τρία φύλλα, ποὺ ἐξέπεσαν κάποτε ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν καὶ σήμερα περιλαμβάνονται στὸν Βατικανὸ Βαρβερινὸ κώδικα 598 (φύλλα 21, 22, 23), ὅπου τὰ ἀνακάλυψε ὁ Mgr. P. Canart. Ἡ ἔκδοσή τους συμπληρώνεται μὲ ἀποσπάσματα τῆς πασίγνωστης ὀθωμανικῆς ἱστορίας τοῦ J. Hammer (μετάφραση Κ. Κροκιδᾶ), ὅπου ἐξιστοροῦνται τὰ γεγονότα, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος στὸ κείμενο τῶν τριῶν νέων φύλλων.

Μὲ τὸ σημεῖμά μου τοῦτο ξαναγυρίζω στὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὶς πηγές τοῦ Χρονικοῦ, στὴν ὁποία δὲν ἀναφέρεται ὁ κ. Ζώρας καὶ στὴν ὁποία ἔχω ἀφιερῶσει μιὰν ἀρκετὰ πολυσέλιδη μελέτη³. Ὑπενθυμίζω τὰ συμπεράσματά της: α) Τὸ Χρονικὸ στὸ μεγαλύτερο μέρος του ἀποτελεῖ ἀπλή παράφραση τῶν *Annali Turcheschi* τοῦ Fr. Sansovino, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα τμήματά του (πέντε περίπου φύλλα ἀπὸ τὰ 87 τοῦ Βαρβερينوῦ 111), τὰ ὁποῖα κυρίως προέρχονται ἀπὸ τὴ Χρονογραφία τοῦ Ψευδο-Δωροθέου (βλ. καὶ παρακάτω). β) Τὸ Χρονικὸ βασίζεται στὴ δεύτερη ἔκδοση τῶν *Annali* (1573), στὴν ὁποία ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων φτάνει ὡς τὸ ἔτος 1571. Τὸ χειρόγραφο ποὺ τὸ διέσωσε πρέπει νὰ ἀνήκει ἢ στὰ ἐντελῶς τελευταῖα χρόνια τοῦ 16ου

1. Γ. Θ. Ζώρα, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (Προσθήκαι καὶ παρατηρήσεις). Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν, περ. Β', 16 (1965-1966) 597-604.

2. Γ. Θ. Ζώρα, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111), Ἀθ. 1958.

3. Ε.λ. Α. Ζαχαριάδου, Τὸ χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (τοῦ Βαρβερينوῦ Ἑλλ. κώδικα 111) καὶ τὸ ἰταλικό του πρότυπο, Θεσσαλ. 1960 [Ἑλληνικά, Παράρτημα 14]. Δὲν νομίζω πὼς χρειάζεται νὰ ἀσχοληθῶ διεξοδικὰ μὲ τὴ βιβλιοκρισία, ποὺ ἔγραψε γιὰ τὴ μελέτη μου ὁ κ. Γ. Γ. Ἀρνάκης (*Speculum* 36 [1961] 709-712). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ κ. Ἀρνάκης προσπάθησε μὲ πολὺ κόπο νὰ συμβιβάσῃ τὶς ἔρευνες τοῦ Ζώρα καὶ τοῦ S. Baştan μὲ τὶς δικές μου ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὶς πηγές τοῦ Χρονικοῦ. Κατέληξε ὁμως νὰ διατυπώσῃ μιὰ θεωρία πολὺπλοκή, ποὺ προϋποθέτει τόσο σατανικὲς συμπτώσεις ὥστε νὰ μοῦ φαίνεται ἀπίστευτη.

αἰώνα ἢ—πιθανότερα—στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 17^{ου}. Συνεπῶς ἡ σύνταξη τοῦ Χρονικοῦ πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε ἀνάμεσα στὰ 1573 καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 17^{ου} αἰώνα. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὰ τρία νέα φύλλα, σχετικὰ μὲ τὰ ὁποῖα παρατηροῦμε τὰ ἀκόλουθα:

1) Μιὰ πρόχειρη σύγκριση δείχνει ὅτι τὸ κείμενο τῶν φύλλων 21 καὶ 22 τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικα 598 προέρχεται, ὅπως καὶ τὸ ὑπόλοιπο Χρονικὸ, κατευθεῖαν ἀπὸ τὰ *Annali*: σὲ μερικὰ σημεῖα εἶναι μετάφραση κατὰ λέξη, ἀλλοῦ παράφραση καὶ ἀλλοῦ πάλι περίληψή τους. Παρὰθῆτω χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα:

Annali σελ. 180

ΧΤΣ Βαρβ. 598, φ. 22^r

Achmat disperate le cose sue fuggendo mentre che tardi cercava di salvarsi, cadendogli sotto il cavallo ruinò in una fossa la quale la pioggia del giorno dinanzi aveva ripieno d'acqua e di fango. Quivi conosciuto e preso da soldati non potè ottenere da loro che essi subito non l'ammazzassero. Il qual Selim havendo già prima deliberato che dovesse morire la notte seguente comandò che fosse ammazzato da quei medesimi manigoldi, i quali havevano già strangolato Corchut...

Καί, ὡσάν εἶδε ὁ Ἄλχομάτης [ὅτι ἐτ]ζακίσανε τὸ φουσαῖτο του καὶ ἐνικήθη ἀπὸ πᾶσα με[ρέα, ἐ]κκοίταξε νὰ φύγη. Καί, φεύγοντας, ἔπεσε εἰσὲ ἕναν [λάκκον], ὅπου ἦτονε γεμάτος νερὸ καὶ λάσπη ἀπὸ τὴν βροχή, [γιατὶ εἶχε β]ρέξει τὴν ἀπερασμένη ἡμέρα. Καὶ ἐκεῖ ὅπου ἔπεσε, [τὸν ἀντικ]ρίσανε¹ καὶ τὸν ἐπιάσανε, καὶ τὸν ἐδιαβάσανε τοῦ [σουλτάν] Σελίμη, τοῦ ἀδελφοῦ του. Καί, ὡς τὸν εἶδε, ὄρισε καὶ [τὸν ἐπήρα]νε οἱ δύο γκελάτηδες, ὅπου εἶχανε πνίξει τὸν ἀδελ[φὸ του] τὸν Κορκούτη καὶ ἐδιάβησαν καὶ ἐπνίξανέ τονε.....

Ἡ διεξοδικότερη παραβολὴ τῶν ἀποσπασμάτων μὲ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν *Annali* δείχνει: α) ὅτι τὸ φύλλο 22 τοῦ Βαρβερινοῦ 598 ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ κείμενο τῶν σελίδων 179, στ. 31-181, στ. 9 τῶν *Annali*, καὶ β) ὅτι στὸ φύλλο 21 ἀποδίδονται περιληπτικὰ ὅσα γράφονται στίς σελίδες 190, στ. 18-193, στ. 5 τῶν *Annali*. Περιπτώσεις περιληπτικῆς ἀπόδοσης τῶν *Annali* σημειώθηκαν καὶ στὸ κύριο μέρος τοῦ Χρονικοῦ (δὲν ἀντιπροσωπεύουν πάνω ἀπὸ τὸ $\frac{1}{10}$ τοῦ συνόλου τοῦ ἰταλικοῦ ἔργου), κυρίως ὅταν πρόκειται γιὰ γεγονότα ποὺ δὲν παρουσίαζαν ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς Ἕλληνας², ὅπως στὴν περίπτωση αὐτῆ ἢ μάχη τοῦ Τσαλντιράν.

1. Παρὰθῆτω τὸ κείμενο σύμφωνα μὲ τὴν ἀποκατάσταση ποὺ ἔκαμε ὁ Ζώρας. Νομίζω ὅμως ὅτι ἀντὶ [τὸν ἀντικ]ρίσανε θὰ ἦταν καλύτερα νὰ συμπληρωθῇ [τὸν ἐγνω]ρίσανε, σύμφωνα μὲ τὸ Ἰταλικὸ πρότυπο. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ κείμενο παραδίδεται πολὺ ἀνορθόγραφο.

2. Βλ. τὴ μελέτη μου σελ. 51-52.

Χάρη στις διαπιστώσεις αυτές είναι, νομίζω, δυνατό να καθοριστῆ, ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο τουλάχιστο, ἡ ἀρχικὴ σειρά τῶν φύλλων. Κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ φύλλο τὸ «προφανῶς μικρὸν ἀπέχον ἀπὸ τοῦ ἤδη ἐκδοθέντος κειμένου» τοῦ Χρονικοῦ δὲν εἶναι τὸ 21 ἀλλὰ τὸ 22¹. Καὶ μάλιστα ἐπιτρέπεται νὰ ἀποτολμηθῆ μιὰ πιὸ συγκεκριμένη διαπίστωση. Καθὼς φαίνεται σὲ ἓναν πίνακα, πού ἔχω παραθέσει στὴ μελέτη μου μὲ σκοπὸ νὰ συγκριθῆ τὸ διάγραμμα τῶν Annali καὶ τοῦ Χρονικοῦ, ἡ κάθε σελίδα τῶν Annali ἀντιστοιχεῖ χονδρικὰ σὲ μιὰ σελίδα τοῦ χειρογράφου τοῦ Χρονικοῦ². Ἡ τελευταία σελίδα τοῦ Βαρβερινοῦ 111 ἔχει ἀριθμὸ 97^v καὶ ἀντιστοιχεῖ σχεδὸν ἀπόλυτα στὴ σελίδα 177 τῶν Annali. Τὸ φύλλο 22 τοῦ Βαρβερινοῦ 598 ἀντιστοιχεῖ στὶς σελίδες 179 (τέλος) - 181 τῶν Annali. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε μὲ ἀρκετὴ ἀληθοφάνεια ὅτι ἀνάμεσα στὸ φύλλο τοῦτο καὶ στὸ φύλλο 97 τοῦ Βαρβερινοῦ 111 μεσολαβοῦσε μόνο ἓνα φύλλο, τὸ ὁποῖο στὶς δυὸ του ὄψεις περιεῖχε ὅσα ἐξιστοροῦνται στὶς σελίδες 178-179 τῶν Annali. Συνεπῶς τὸ φ. 22 τοῦ Βαρβερινοῦ 598 θὰ ἦταν τὸ φ. 99 τοῦ Βαρβερινοῦ 111. Δυστυχῶς εἶναι κατεστραμμένο στὸ ἐπάνω τμήμα καὶ δὲν φαίνεται νὰ σώζεται παλαιότερη ἀρίθμηση. Φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ καθορισθῆ μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια καὶ ὁ ἀριθμὸς πού εἶχε τὸ φ. 21 τοῦ Βαρβερινοῦ 598, πρὶν ἐκπέση ἀπὸ τὸν Βαρβερινοῦ 111.

Ἐπειδὴ τὰ δυὸ αὐτὰ φύλλα εἶναι κατεστραμμένα, ὁ κ. Ζώρας ἀποκιντέστησε σὲ μερικὰ σημεῖα τὸ κείμενο μὲ συμπληρώσεις. Μετὰ τὴν παραβολὴ τους πρὸς τὸ ἰταλικὸ τους πρότυπο νομίζω πὼς τὸ [σαρ]άντα (ἀρχὴ τοῦ φ. 21^r) πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ [τρι]άντα. Ἐπίσης ὁ Κα[ρα]λῆς (ἀρχὴ τοῦ φ. 22^r) πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ Κα[νο]λῆς ἢ Κα[νογ]λῆς³. (Πρβλ. καὶ σ. 167 ὑποσημ. 1).

1. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ ἄλλωστε θὰ μποροῦσε νὰ φτάση κανεὶς καὶ χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπόψη τὸ πρότυπο τοῦ Χρονικοῦ, ἐφόσον τὸ φύλλο 22 τοῦ Βαρβερινοῦ 598 συνεχίζει τὴν ἀφήγηση τῶν πολέμων τοῦ Σελῆμ Α' ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀχμέτ, ἡ ὁποία ἔχει ἀρχίσει στὸ τελευταῖο φύλλο (97^v) τοῦ Βαρβερινοῦ 111.

2. Βλ. τὴ μελέτη μου σελ. 28-29.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀχμέτ πασὰ Δουκαγίνογλου, πού χρημάτισε καὶ μεγάλος βεζίρης. Ἀναφέρεται στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Hammer πού δημοσιεύει ὁ Ζώρας. Στὰ Annali ἀναφέρεται ὡς Canogle καὶ σὲ μιὰ ἑλληνικὴ πηγὴ περίπου σύγχρονη ὡς Κήνογλης (Ἐκθεσις Χρονική, ἔκδ. Σπ. Λάμπρου, Λονδίνο 1902, σελ. 59, 3). Φαίνεται πὼς ἡ παρεφθαρμένη μορφή τοῦ ὀνόματος — Δουκαγίνογλου: Κήνογλης — εἶχε κάποια διάδοση. Ἐπίσης διαφωνῶ μὲ δύο ἄλλες διορθώσεις τοῦ Ζώρα. Τὸ χειρόγραφο παρέχει τοφέκια (φ. 21^r), ἀλλὰ ἡ λέξη μπαίνει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ στὸ κείμενο εἰσάγεται ὁ τύπος τουφέκια. Γιατί, ἐφόσον ὁ τύπος τοφέκια ἀπαντᾷ καὶ ἄλλου (Χρονικὸ σελ. 120, 20), καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ ἔχη διορθωθῆ; Ἐπίσης ἔχει διορθωθῆ τὸ ἀπολλά (φ. 21^v) σὲ πολλά. Κι αὐτὴ ἡ διόρθωση ἴσως

2) Ὡς πρὸς τὸ φύλλο 23 τοῦ Βαρβερινοῦ 598 (τὸ τελευταῖο) παρατηροῦμε ὅτι ἀφηγεῖται γεγονότα τοῦ 1596¹ — κατάληψη τοῦ Ἐγρί (Egriau) ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ ἀκολούθησαν κατόπι. Συνεπῶς ὁ Ἕλληνας συγγραφέας ἐπεξέτεινε τὴν ἀφήγησή του ἐξιστορώντας γεγονότα ποὺ συνέβηκαν μετὰ τὸ 1571, δηλαδή μετὰ τὸ ἔτος μὲ τὸ ὁποῖο τελειώνουν τὰ *Annali*. Καθὼς ἀνέφερα στὴν ἀρχή, ὁ Ἕλληνας συγγραφέας ἔχει ἐπιφέρει προσθήκες στὸ κείμενο τῶν *Annali* σὲ δυὸ τρία σημεῖα. Φαίνεται ὅμως πῶς στὸ τέλος ἔκανε μίαν ἐκτενέστερη προσθήκη καλύπτοντας ἔτσι τὴν ἱστορία 25 τουλάχιστον ἐτῶν. Δυστυχῶς τὸ φύλλο τοῦτο σώθηκε σὲ κακὴ κατάσταση. Λεῖπει τὸ ἐπάνω καὶ τὸ κάτω τμήμα του, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ κείμενο νὰ παραδίδεται σὲ δύο ἀποσπάσματα καὶ νὰ μὴ μπορῇ νὰ μελετηθῇ εὐκολὰ ἢ πηγὴ του. Ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ ἐκφραστοῦν εἰκασίες. Οἱ ἄλλες προσθήκες ποὺ ἔχει κάμει ὁ Ἕλληνας συγγραφέας ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ παρεμβολὲς ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὴ Χρονογραφία τοῦ Ψευδο-Δωροθέου καὶ πῶς συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν παραλλαγή ποὺ διέσωσε ὁ Βοδλημανὸς *Canonicus Graecus* 67². Μήπως ἡ προσθήκη μὲ τὴν ὁποία συμπληρώθηκε ἡ ἀφήγησις τῶν *Annali* προέρχεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν παραλλαγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου; Δυστυχῶς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πάρῃ ἀπάντησι, γιὰτὶ ὁ Βοδλημανὸς σώζεται κολοβὸς καὶ ἡ ἀφήγησί του φτάνει ὡς τὸ 1566 περίπου. Παράλληλα θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ Ἕλληνας συγγραφέας ἐξιστόρησε τὰ γεγονότα τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ Χρονικοῦ μὲ βάση τὶς προσωπικὲς του πληροφορίες, ἀφοῦ ἦταν σύγχρονος ὁ ἴδιος, ἢ πῶς χρησιμοποίησε κάποιαν ἄλλη πηγὴ. Ἡ σχετικὴ ἔρευνα θὰ μπορέσει, νομίζω, νὰ πραγματοποιηθῇ μόνο ἂν βρεθοῦν στὸ μέλλον καὶ ἄλλα φύλλα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Χρονικοῦ.

ΕΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

νὰ περιίττει, ἐφόσον ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ συνήθιζε νὰ προτάσῃ στὶς λέξεις ἓνα *α*: *ἀμιάη, ἀπέρα, ἀπεζός, ἀπηδῶ* κτλ. Βλ. τὸ εὐρετήριο τοῦ Χρονικοῦ (στὴν ἐκδόση Ζώρα), καθὼς καὶ τὰ ὅσα γράφω σχετικὰ στὴ μελέτη μου, σελ. 78.

1. Ὁ ἐκδότης νομίζει πῶς ἀπὸ τὰ φύλλα ποὺ βρέθηκαν ἀποκόπτει ὅτι ἡ ἱστορία περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων ἐπεκτείνεται μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Μεχμέτ τοῦ Γ', δηλ. μέχρι τοῦ ἔτους 1603». Τὰ σημερινὰ στοιχεῖα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζουμε ἂν τὸ Χρονικὸ ἔφτανε ὡς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Μωάμεθ Γ' (1595-1603).

2. Ἀναλυτικότερα σχετικὰ μὲ τὶς προσθήκες βλ. τὴ μελέτη μου σελ. 60-71, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Βοδλημανό. Γιά τὶς παραλλαγές τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ψευδο-Δωροθέου βλ. μιά βιβλιοκρισία μου στὰ Ἑλληνικά 17 (1960) 440-446.